O‘ZBEKISTONNING IQTISODIY TRANSFORMATSIYASIDA MOLIYAVIY EKOTIZIMLAR VA BANK INNOVATSIYALARI

Xakimov D.R.
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
Oziq-ovqat texnologiyasi va muhandisligi xalqaro instituti
E-mail: dxakimov1975@gmail.com
Tel.: +998 91 665-24-05

Annotatsiya. *Tadqiqotning maqsadi moliyaviy ekotizimlar va bank innovatsiyalari O‘zbekistonning iqtisodiy o‘zgarishiga hissa qo‘shadigan mexanizmlar va institutsional shart-sharoitlarni aniqlashdan iborat. Metodologiya ilmiy va institutsional nashrlarning maqsadli tahliliy sharhini, ekotizim modellarining qiyosiy tahlilini va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2025-yil uchun statistik ma’lumotlarining ikkita kesimi bo‘yicha masofaviy bank xizmatlari dinamikasi ko‘rsatkichlarini hisoblashni o‘z ichiga oladi. Natijalar foydalanuvchilarning umumiy ko‘rsatkichi 52,917 milliondan 74,178 millionga yoki 40,18 foizga oshganini ko‘rsatadi; jismoniy shaxslar toifasida o‘sish 40,89 foizni, yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar toifasida esa 15,24 foizni tashkil etdi. Ushbu qiymatlar foydalanuvchilarning bank hisobini tavsiflaydi va noyob mijozlar soni sifatida talqin qilinmaydi. Banklarni raqamlashtirish va ekotizim integratsiyasini chegaralash, iqtisodiy samaralarni amalga oshirish shartlari matritsasi va xizmatlardan foydalanish, mijozlar uchun natijalar va barqarorlik darajalarida innovatsiyalarni baholash tizimi taklif etilgan. Muhokama xorijiy natijalarni ko‘chirishdagi cheklovlarni va raqamli kanallarni rivojlantirishni biznesni moliyalashtirish imkoniyati, raqobat va iste’molchilar himoyasi bilan bog‘lash zarurligini aniqlaydi. Xulosa: masofaviy xizmat ko‘rsatishning kengayishi transformatsiyaning infratuzilmaviy shart-sharoitlarini yaratadi, ammo o‘z-o‘zidan unumdorlik yoki farovonlikning o‘sishini isbotlamaydi.*

Kalit so‘zlar: *moliyaviy ekotizim, bank innovatsiyalari, moliyaviy texnologiyalar, raqamli transformatsiya, ochiq banking, o‘rnatilgan moliyalashtirish, moliyaviy ommaboplik, O‘zbekiston.*

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotda raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi bank-moliya tizimining faoliyat yuritish mexanizmlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Xususan, bank innovatsiyalari moliyaviy xizmatlardan foydalanish usullarini takomillashtirish bilan bir qatorda, banklar, korxonalar va aholi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Raqamli to‘lov vositalari, masofaviy kreditlash, elektron hisob-kitoblar va pul oqimlarini boshqarish xizmatlari tobora ko‘proq savdo, buxgalteriya hisobi, elektron tijorat hamda logistika jarayonlari bilan integratsiyalashmoqda. Natijada bank xizmatlari an’anaviy moliyaviy operatsiyalar doirasidan chiqib, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning kundalik faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi kompleks raqamli infratuzilmaning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Bunday sharoitda iqtisodiy siyosat nuqtayi nazaridan bank

innovatsiyalarining qaysi yo‘nalishlari xizmat ko‘rsatish qulayligi va tezkorligini oshirishi, qaysilari esa moliyaviy resurslar taqsimotini takomillashtirish, iqtisodiy xarajatlarni kamaytirish va biznesni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishi mumkinligini aniqlash muhim ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

O‘zbekistonda bank-moliya tizimini raqamlashtirish, masofaviy xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini kengaytirish va zamonaviy moliyaviy texnologiyalarni joriy etish iqtisodiy modernizatsiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Banklarning mobil ilovalari, internet-banking xizmatlari, elektron to‘lov tizimlari va raqamli moliyaviy platformalarining rivojlanishi aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda korxonalar uchun hisob-kitob jarayonlarini soddalashtirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, raqamli kanallarning kengayishini faqat texnologik rivojlanish ko‘rsatkichi sifatida baholash yetarli emas. Ushbu jarayonlarning iqtisodiy samaradorligi moliyaviy xizmatlarning sifati, kredit resurslaridan foydalanish imkoniyati, tranzaksiya xarajatlari, ma’lumotlar xavfsizligi va mijozlar manfaatlarining himoyalanganligi bilan birgalikda o‘rganilishi zarur.

Ayniqsa, masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar sonining ortishi iqtisodiyotda moliyaviy inklyuzivlik darajasi mutanosib ravishda oshganini har doim ham anglatmaydi. Chunki mazkur o‘sish ilgari bank xizmatlaridan foydalanmagan aholi qatlamlarining moliyaviy tizimga jalb etilishi, mavjud mijozlarning bir nechta bank xizmatlaridan parallel foydalanishi yoki an’anaviy operatsiyalarning raqamli kanallarga ko‘chishi natijasida yuzaga kelishi mumkin. Shuningdek, foydalanuvchilar va ro‘yxatdan o‘tgan hisoblar sonining ko‘payishi bank xizmatlaridan faol foydalanish darajasi, moliyaviy mahsulotlarning mavjudligi hamda real iqtisodiy samaradorlik to‘g‘risida to‘liq tasavvur bermaydi. Shu sababli raqamli bank xizmatlarining miqdoriy ko‘rsatkichlarini ularning iqtisodiy mazmuni va amaliy natijalari bilan bog‘liq holda tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning asosiy muammosi bank-moliya sohasida joriy etilayotgan innovatsion texnologiyalarning iqtisodiy transformatsiyaga qo‘shayotgan hissasini obyektiv baholash uchun faqat ularning tarqalish ko‘rsatkichlari yetarli emasligi bilan izohlanadi. Raqamli platformalar, mobil ilovalar va elektron xizmatlar sonining ortishi bank tizimidagi texnologik o‘zgarishlarni aks ettirsa-da, ular moliyaviy vositachilik samaradorligi, kapital taqsimoti va iqtisodiy faollikning yaxshilanishini bevosita isbotlamaydi. Mazkur tadqiqotda iqtisodiy transformatsiya deganda bank innovatsiyalari va moliyaviy ekotizimlar rivojlanishi natijasida moliyaviy vositachilik mexanizmlarining o‘zgarishi, iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq xarajatlarning kamayishi, kapitaldan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi hamda korxonalar va uy xo‘jaliklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiluvchi jarayonlar tushuniladi.

Shu nuqtayi nazardan, bank innovatsiyalarining natijadorligini faqat mobil ilovalar, raqamli tranzaksiyalar yoki foydalanuvchilar soni orqali baholash banklar va tartibga soluvchi organlarning strategik qarorlarida muayyan cheklovlarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, raqamli xizmatlar ko‘lamining kengayishi kreditlash sifati, moliyaviy xizmatlarning hududiy qamrovi yoki kichik biznes subyektlarining moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari yaxshilanganini avtomatik ravishda

anglatmaydi. Shu sababli moliyaviy ekotizimlar rivojlanishini baholashda texnologik infratuzilma, institutsional muhit, xizmatlar integratsiyasi va iqtisodiy natijalarni o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqotning maqsadi O‘zbekiston iqtisodiyotining transformatsiya jarayonlariga moliyaviy ekotizimlarning ta’sir mexanizmlarini aniqlash, ularning rivojlanishi uchun zarur institutsional shart-sharoitlarni o‘rganish hamda bank innovatsiyalarining iqtisodiy natijadorligini baholashga doir ilmiy-uslubiy yondashuvlarni shakllantirishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun raqamli moliyaviy vositachilik va moliyaviy ekotizimlar rivojlanishining nazariy asoslari o‘rganiladi, an’anaviy raqamli bank xizmatlari bilan ekotizim yondashuvi o‘rtasidagi farqlar aniqlanadi, moliyaviy xizmatlarning integratsiyalashuv xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, O‘zbekistonda masofaviy bank xizmatlari rivojlanishining mavjud ochiq statistik ko‘rsatkichlari asosida dinamik o‘zgarishlar baholanadi, ularning talqinidagi cheklovlar aniqlashtiriladi hamda bank innovatsiyalarining real iqtisodiyotga ta’sirini baholash uchun zarur mezonlar tizimi taklif etiladi.

Tadqiqot doirasida uchta asosiy ilmiy savolga javob izlanadi. Birinchidan, moliyaviy ekotizimlarni an’anaviy raqamli bank xizmatlaridan ajratib turuvchi tashkiliy, texnologik va iqtisodiy xususiyatlar nimalardan iborat? Ikkinchidan, O‘zbekistonda masofaviy bank xizmatlarining rivojlanishini ifodalovchi ochiq statistik ma’lumotlar asosida qanday ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish mumkin va ushbu ma’lumotlarning tahliliy imkoniyatlari qanday cheklovlarga ega? Uchinchidan, bank innovatsiyalarining tarqalishi bilan real sektor faoliyati, moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi va iqtisodiy barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash uchun qanday institutsional shart-sharoitlar, qo‘shimcha ma’lumotlar va baholash mezonlari zarur?

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati moliyaviy ekotizimlar rivojlanishini faqat raqamli xizmatlarning miqdoriy kengayishi orqali emas, balki ularning moliyaviy vositachilik va iqtisodiy faoliyatga potensial ta’siri nuqtayi nazaridan baholashga qaratilgan yondashuvni asoslash bilan belgilanadi. Tadqiqotda tavsifiy statistika va institutsional tahlil natijalarini yagona baholash tizimida birlashtirish orqali bank innovatsiyalarining rivojlanish darajasi hamda iqtisodiy natijalari o‘rtasidagi farqlarni aniqlash imkoniyati ko‘rib chiqiladi. Taklif etilayotgan yondashuv bank-moliya tizimini rivojlantirish bo‘yicha boshqaruv qarorlarini shakllantirish, raqamli moliyaviy xizmatlar samaradorligini monitoring qilish va kelgusidagi empirik tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Biroq mazkur tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan baholash tizimining universalligi va barcha iqtisodiy sharoitlarda qo‘llanish imkoniyatlari empirik jihatdan tekshirilmaydi. Shu bois olingan xulosalar mavjud statistik ma’lumotlar va institutsional tahlil imkoniyatlari doirasida talqin etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Adabiyotlarning birinchi yo‘nalishi raqamlashtirishni tranzaksion xarajatlar va moliya bozori tuzilmasining o‘zgarishi orqali tushuntiradi. E. Feyen va hammualliflar

[1] shuni ko‘rsatadiki, axborotni qayta ishlash va tizimlarning o‘zaro bog‘liqligini yaxshilash yangi ishtirokchilarning paydo bo‘lishiga yordam beradi, ammo miqyos tejamkorligi va tarmoq samaralari bir vaqtning o‘zida yetkazib beruvchilarning kengayishini qo‘llab-quvvatlaydi. Bu ish ekotizimni bir-birini to‘ldiruvchi xizmatlarni muvofiqlashtirish shakli sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Uning xulosalari konseptual xususiyatga ega bo‘lib, alohida mamlakat uchun ta’sir miqdorini belgilamaydi.

Ikkinchi yo‘nalish raqamli texnologiyalarning qarz oluvchi darajasidagi axborot afzalliklarini o‘rganadi. T. Berg va hammualliflar [2] kredit byurosi ma’lumotlariga nisbatan raqamli izning qo‘shimcha bashoratli qiymatini aniqlaydilar. Ushbu maqola uchun ma’lumotlar manbalarining bir-birini to‘ldirishi haqidagi xulosa muhim ahamiyatga ega. Bu har qanday foydalanuvchi ma’lumotlari to‘plami kredit qarorini yaxshilaydi degani emas: natija tanlov konteksti, belgilar sifati va modelni tekshirish tartibiga bog‘liq.

Uchinchi yo‘nalish xizmat ko‘rsatish samaradorligiga bag‘ishlangan. A. Fuster va hammualliflar [3] AQSH ipoteka bozori ma’lumotlariga asoslanib, fintex kreditorlari kuzatilayotgan xususiyatlarni nazorat qilishda boshqa kreditorlarga qaraganda arizalarni taxminan 20 foizga tezroq ko‘rib chiqqanliklarini aniqladilar; bu tezlashish o‘rganilgan tanlanmada defoltning yuqori chastotasi bilan bog‘liq emas edi. Bu jarayonlarni takomillashtirish foydasiga empirik dalil, biroq baholash ma’lum bir bozor va davrga tegishli bo‘lib, uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri O‘zbekistonga tatbiq etish mumkin emas.

To‘rtinchi yo‘nalish raqobat va bank modelining chegaralarini ko‘rib chiqadi. Bazel qo‘mitasining sharhi [4] fintex provayderlarining kirib kelishini xizmatlardan foydalanish imkoniyatining kengayishi va mavjud banklarning narx hokimiyatiga bosim bilan bog‘laydi. Shu bilan birga, bank funksiyalarini birlashtirishning afzalliklari saqlanib qolayotgani qayd etilgan. Binobarin, yangi ishtirokchilarning paydo bo‘lishi yagona ssenariyni belgilamaydi: ixtisoslashuv, hamkorlik va xizmatlarni qayta birlashtirish mumkin.

Beshinchi yo‘nalish barqarorlik va texnologik bog‘liqliklarni boshqarishni tahlil qiladi. Digitalisation of finance [5] hisobotida banklar va nazorat uchun yangi texnologiyalar va yetkazib beruvchilarning foydalari hamda xatarlari ko‘rib chiqiladi. Ekotizim tahlili uchun moliyaviy tashkilot o‘zining bevosita nazoratidan tashqaridagi tarkibiy qismlarga bog‘liqligi muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun alohida interfeysning samaradorligi butun model sifatini baholashni to‘liq qamrab olmaydi.

I. Aldasoro va hammualliflarning tadqiqoti [6] sun’iy intellektni moliyaviy tizim funksiyalari orqali ko‘rib chiqadi: vositachilik, sug‘urta, aktivlarni boshqarish va to‘lovlar. Bunday yondashuv texnologiyani iqtisodiy vazifadan ajratishga yordam beradi. J. C. Crisanto va hammualliflarning ishi [7] uni modellar, ma’lumotlar, vakolatlar va tashqi ta’minotchilarni boshqarish tahlili bilan to‘ldiradi. Ushbu nashrlar sun’iy intellektni uning joriy etilishi bo‘yicha emas, balki muayyan qo‘llanish darajasida baholash zarurligini asoslaydi.

Tartibga soluvchi o‘lchov F. Restoy [8] tomonidan taqdim etilgan bo‘lib, unda qoidalarni faqat operatsiya turi bo‘yicha birxillashtirishning cheklovlari ko‘rsatilgan.

Yirik texnologik guruhlarni baholashda tashkiliy tuzilma va umumiy xatarlarni ham hisobga olish zarur. Bundan moliyaviy nazorat, raqobat va operatsion barqarorlikni birgalikda ko‘rib chiqishning tahliliy zarurati kelib chiqadi.

Qulaylikni o‘lchash uchun 2024-yilgi aholi so‘rovnomalariga asoslangan Global Findex 2025 [9] muhim ahamiyatga ega. Jamlangan bank hisobotidan farqli o‘laroq, u katta yoshli respondentlar darajasida hisoblarga egalik qilish va xizmatlardan foydalanishni tavsiflaydi. V. Goffe va S. J. De Mesquita Gomesning [12] nashrida O‘zbekistonda moliyaviy xizmatlar iste’molchilarini himoya qilish muammolari, jumladan qarz yuki, shartlarni oshkor etish va ma’lumotlar xavfsizligi masalalari yoritilgan. U har bir muammoning hozirgi keng tarqalganligini isbotlash uchun emas, balki institutsional kontekst sifatida qo‘llaniladi.

Ko‘rib chiqilgan manbalar korpusida mikroiqtisodiy natijalar, bozorni tashkil etish masalalari va raqamli qamrov ko‘rsatkichlari tahlilning turli darajalariga tegishli. Ushbu ishning maqsadlari uchun tadqiqotdagi bo‘shliq vazifaning dastlabki qo‘yilishida O‘zbekistonda masofaviy xizmat ko‘rsatishning o‘sishi va mijozlar uchun tekshirilayotgan natijalar o‘rtasida bog‘lovchi yondashuvning yo‘qligi sifatida ifodalanadi. Bu ushbu ishning lokal tahliliy kamchiligi bo‘lib, barcha ilmiy adabiyotlarda tegishli tadqiqotlar mavjud emasligini ta’kidlash emas.

METODOLOGIYA

Tadqiqot adabiyotlarning maqsadli sharhi va ikkilamchi statistik ma’lumotlarning tavsifiy tahlilini o‘z ichiga olgan tahliliy tadqiqotdir. Korpus 12 ta manbani o‘z ichiga oladi: moliyaviy texnologiyalar va tartibga solish bo‘yicha sakkizta ilmiy va tahliliy nashr [1-8], moliyaviy qulaylik bo‘yicha xalqaro manba [9], Markaziy bankning ikkita statistik ma’lumotnomasi [10; 11] va O‘zbekiston haqidagi institutsional material [12]. 2019-2025-yillardagi nashrlardan foydalanilgan.

Manbalar to‘rtta mavzuga muvofiq maqsadli ravishda tanlandi: axborot va kreditlash; platforma tashkiloti va raqobat; operatsion va model xatarlari; moliyaviy ommaboplikni o‘lchash. Asosiy e’tibor birlamchi ilmiy ishlar, xalqaro tashkilotlarning rasmiy nashrlari va regulyator statistikasiga qaratildi. Mazmunli tahlil uchun mavjud matnlar, rasmiy annotatsiyalar va muallif versiyalaridan foydalanilgan; manbalarga kirish chuqurligi bir xil emas. Sharh tizimli emas: batafsil bibliometrik qidiruv, mustaqil ikki tomonlama tanlov va meta-tahlil o‘tkazilmagan.

Miqdoriy qismda Markaziy bankning 2025-yil 1-yanvar va 1-oktyabr holatiga ko‘ra "Masofaviy bank xizmatlari tizimlaridan foydalanuvchilar soni" jadvallarining yakuniy qatorlaridan foydalaniladi [10; 11]. To‘qqiz oylik o‘zgarish tahlil qilinadi. Bu bir xil nomdagi ikkita hisobot shaklini taqqoslash uchun tanlangan qat’iy kuzatuv oynasidir; u oxirgi mavjud davr sifatida e’lon qilinmaydi.

Tahlil birligi — bank ko‘rsatkichlarini jamlash orqali olingan jamlangan miqdor. Moddada summani noyob jismoniy shaxslar yoki korxonalarga tenglashtirmaslik uchun "hisobga oluvchi foydalanuvchilar" belgisi qo‘llaniladi. Manbaning ikkinchi toifasi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlarni birlashtiradi va kichik biznes, eksportchilar yoki tarmoqlarni ajratib ko‘rsatish imkonini bermaydi. Tanlangan jadvallarda foydalanish darajasi, oylik faollik va tranzaksiyalar soni ko‘rsatilmagan.

Tahlil to‘rtta ketma-ket harakatni o‘z ichiga oladi. Dastlab manbalardan innovatsiyaning iqtisodiy mexanizmi, kutilayotgan natija, amalga oshirish shartlari va tavakkalchiliklar ajratib olinadi. So‘ngra ekotizimlarni tashkil etish modellari taqqoslanadi. Shundan so‘ng jamlangan ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi hisoblanadi. Yakuniy bosqichda natijalarni baholash matritsasi shakllantiriladi, bunda kuzatilayotgan kattaliklar mualliflik talqinlari va takliflaridan ajratiladi.

C toifasi uchun davr boshidagi hisob foydalanuvchilari sonini N (c,0), davr oxiridagi sonini N (c,1), barcha toifalar bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichni esa N (Σt) deb belgilaymiz. Mutlaq o‘sish ΔN (c) = N (c,1) − N (c,0) kabi aniqlanadi. O‘sish sur’ati g (c) = [N (c,1) / N (c,0) − 1] × 100% formula bo‘yicha hisoblanadi. Toifaning umumiy ko‘rsatkichdagi ulushi s (ct) = N (ct) / N (Σt) × 100% bo‘lib, uning o‘zgarishi foiz punktlarida o‘lchanadi.

Hisoblashlar boshlang‘ich butun qiymatlar bo‘yicha bajariladi; ikki o‘nli kasrgacha yaxlitlash faqat sur’atlar va ulushlarni ifodalashda qo‘llaniladi. Ikki toifa yig‘indisining yakuniy satrga tengligi tekshiriladi. Ko‘rsatkichlar aholi soniga bo‘linmaydi va yillik sur’atda qayta hisoblanmaydi: bu ko‘p martalik bank hisobini aholi qamrovi sifatida talqin qilish va to‘qqiz oylik dinamikani to‘liq yilga ekstrapolyatsiya qilishni istisno etadi.

Gipotezalarni rasmiy statistik tekshirish va sababiy ta’sirlarni ekonometrik baholash bajarilmaydi: ikkita jamlangan kuzatuv bunday identifikatsiya uchun yetarli asos bermaydi. Taqqoslash imkoniyati banklar tarkibidagi ehtimoliy o‘zgarishlar, mijozlar bazasini ro‘yxatdan o‘tkazish va tozalash amaliyoti bilan cheklangan. Xususan, e’lon qilingan jadvallarda mos ravishda 34 va 35 ta banklar keltirilgan; ishda muvozanatli bank paneli tuzilmagan [10; 11].

Bankni raqamlashtirish operatsiya va jarayonlarni elektron muhitga o‘tkazishni anglatadi. Ushbu ishda moliyaviy ekotizim mijozning o‘zaro bog‘liq vazifalarini hal qilish uchun moliyaviy va nomoliyaviy xizmatlarni birlashtiruvchi yuridik va funksional jihatdan bog‘liq yetkazib beruvchilar tarmog‘i sifatida ta’riflanadi. O‘rnatilgan moliyalashtirish moliyaviy mahsulotni bevosita xarid qilish, yetkazib berish yoki boshqa xo‘jalik operatsiyasi jarayonida taqdim etishni anglatadi. Ochiq banking vakolatli provayderlarning standartlashtirilgan interfeyslar orqali ruxsat etilgan ma’lumotlarga mijoz tomonidan boshqariladigan kirishini nazarda tutadi.

Qiyosiy tahlil uchun ekotizim integratsiyasining uchta kuzatiladigan belgisi taklif etiladi: bir-birini to‘ldiruvchi yetkazib beruvchilarning ishtiroki; moliyaviy va xo‘jalik operatsiyasini birlashtiruvchi kelishilgan xizmat ko‘rsatish jarayoni; ma’lumotlar almashish va mas’uliyatni taqsimlashning belgilangan qoidalari. Bu ishchi tasnif. Markaziy bankning tanlangan agregatlari har bir bankda barcha belgilar mavjudligini tekshirish imkonini beruvchi ma’lumotlarni o‘z ichiga olmaydi; shuning uchun banklar ekotizim yetukligi bo‘yicha tartiblanmaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hisob-kitoblar barcha taqdim etilgan toifalarda masofaviy xizmat ko‘rsatishning umumlashtirilgan ko‘rsatkichi kengayganini ko‘rsatmoqda. 1-jadvalda boshlang‘ich qiymatlar va o‘sish sur’atlari keltirilgan. O‘zgarishlar tanlangan to‘qqiz oylik oraliqqa

tegishli bo‘lib, ekotizim mahsulotlarini alohida joriy etishni tavsiflamaydi.

1-jadval.

O‘zbekistonda masofaviy bank xizmatlaridan ro‘yxatdan o‘tgan foydalanuvchilar

Toifa	01.01.2025	01.10.2025	O‘sish, birlik.	O‘sish, %
Jismoniy shaxslar	51 455 447	72 493 744	21 038 297	40,89
Yuridik shaxslar va YATTlar	1 461 719	1 684 431	222 712	15,24
Jami	52 917 166	74 178 175	21 261 009	40,18

Qiymatlar bank ko‘rsatkichlarining yig‘indisini aks ettiradi, mijozlarni qayta hisobga olish imkoniyati mavjud.

Jismoniy shaxslar toifasining ulushi 97,24 dan 97,73% gacha, ya’ni 0,49 foiz punktga o‘zgardi. Kuzatilayotgan dinamika hisob bazasining kengayishi asosan chakana xarakterga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Undan korxonalarning moliyaviy ehtiyojlari yomonroq qondirilmoqda, degan xulosa chiqarish mumkin emas: soni va xizmat ko‘rsatish modellari turlicha bo‘lgan toifalar taqqoslanadi. Bunday baholash uchun faol korxonalar, operatsiyalar va xizmatlar narxi to‘g‘risidagi ma’lumotlar kerak.

Qiyosiy tahlil uchta modeldagi muvofiqlashtirish manbai, qiymat yaratish usuli va asosiy bog‘liqlikni farqlash imkonini beradi. 2-jadval O‘zbekistondagi aniq banklarning tasnifini emas, balki mualliflik tizimlashtirish natijasini taqdim etadi. Bitta guruh bir nechta model elementlarini birlashtirishi mumkin.

2-jadval.

Moliyaviy ekotizimni tashkil etish modellarini taqqoslash

Model	Muvofiqlashtiruvchi	Qiymatni yaratish	Asosiy bog‘liqlik
Bank modeli	Bank yoki banklar guruhi	Moliyaviy mahsulotlar va hamkorlik xizmatlarini birlashtirish	Hamkorlarni boshqarish sifati
Platformali	Savdo yoki boshqa raqamli platforma	Xarid yoki yetkazib berish ichida moliyalashtirish	Platformaning mijozga kirishni nazorat qilishi
Sherikchilik	Mustaqil ishtirokchilar tarmog‘i	Ixtisoslashuv va mos xizmatlar	Ma’lumotlar standartlari va mas’uliyatni taqsimlash

Ekotizimga mansublik o‘zaro ta’sirni tashkil etish bilan belgilanadi, mobil ilovaning mavjudligi esa xizmat ko‘rsatish kanalini tavsiflaydi. Bunday chegaralash masofaviy xizmat ko‘rsatishning har qanday ko‘payishi ekotizimlarning kuchayishi sifatida talqin qilinadigan tahliliy xatoni bartaraf etadi. Mavjud ma’lumotlar doirasida raqamli mijozlar bazasining o‘sishi aniqlandi; ekotizim aloqalarining tarqalishi alohida kuzatuvni talab etadi.

Mazmunli sintez innovatsiya iqtisodiy natijaga uzatilishi mumkin bo‘lgan beshta mexanizmni ajratib ko‘rsatadi. 3-jadvalda har bir texnologiyani amalga oshirish sharti va tekshirilayotgan natija taqqoslangan. Matritsa analitik taklif hisoblanadi:

texnologiyaning mavjudligi tegishli ta’sirning yetarli isboti sifatida qaralmaydi.

3-jadval.

Bank innovatsiyalarini mijozlar uchun natijalarga o‘tkazish shartlari

Innovatsiya	Iqtisodiy mexanizm	Amalga oshirish sharti	Nima o‘lchanadi
Masofaviy xizmat	Vaqt va ma’muriy xarajatlarni qisqartirish	Interfeys va yordamning qulayligi	Mijozning operatsiyaga to‘liq xarajatlari
Tezkor to‘lovlar	Mablag‘lar kelib tushishidagi kechikishlarni kamaytirish	Qulay narx va hisob-kitoblarning ishonchliligi	Tushumning mavjudlik vaqti
Ochiq banking	Axborotni qidirish va uzatish xarajatlarini kamaytirish	Mos interfeyslar va boshqariladigan rozilik	Ta’minotchini almashtirish narxi
Ma’lumotlar tahlili va SI	Qarz oluvchilarni tanlash va monitoring qilishni takomillashtirish	Modellar va ma’lumotlar sifatini tekshirish	Tasdiqlar, narx va keyingi kechikish
O‘rnatilgan moliyalashtirish	Kreditning xo‘jalik operatsiyasi bilan bog‘liqligi	Narxni alohida ochib berish va to‘lov qobiliyatini baholash	Mijozning aylanmasi, marjasi va qarz yuki

Uchta darajadagi baholash ketma-ketligi taklif etilgan: moliyaviy infratuzilmadan foydalanish; mijoz uchun natijalar; barqarorlik va raqobat. Birinchi daraja xizmatning tarqalishini ko‘rsatadi. Ikkinchisi esa foydalanuvchining iqtisodiy ahvoli o‘zgarishini qayd etadi. Uchinchisi, qabul qilib bo‘lmaydigan xatarlar to‘planmasdan va yetkazib beruvchiga qaram bo‘lmasdan erishilgan samara saqlanib qoladimi-yo‘qmi, shuni aniqlaydi. 4-jadvalda ko‘rsatkichlar va zarur manbalar aniqlashtirilgan.

4-jadval

Bank innovatsiyalarini baholashning taklif etilayotgan ko‘rsatkichlari

Daraja	Ko‘rsatkich	Kerakli ma’lumotlar
Foydalanish	30 va 90 kunlik unikal faol mijozlar	Banklararo takroriy hisobni bartaraf etgan holda egasizlantirilgan ma’lumotlar
Biznes uchun natija	Xizmat ko‘rsatish narxi; hisob-kitob muddati; aylanma moliyalashtirish imkoniyatidan foydalanish	Operatsion ma’lumotlar va korxonalarni o‘rganish
Aholi uchun natija	Стоимость кредита; просрочка; накопления; потери от мошенничества	Kredit tarixi va uy xo‘jaliklarini o‘rganish
Raqobat	O‘tish qiymati; ma’lumotlarni uzatish imkoniyati; hamkorlarni ulash shartlari	Tariflar, shartnomalar va interfeyslar auditi
Barqarorlik	Nosozliklarning davomiyligi; tiklanish; ta’minotchilarga bog‘liqlik	Hodisalar jurnallari va autsorsing ma’lumotlari

Tizimlashtirishning umumiy natijasi innovatsiyalar ta’sirining shartli xususiyatidan iborat. Agar raqobat va shaffoflik tejamkorlikni mijozga o‘tkazishga imkon bersa, texnologik xarajatlarning pasayishi arzonroq xizmatni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Qo‘shimcha ma’lumotlar, agar ular reprezentativ va tasdiqlangan bo‘lsa, xavfni baholashni yaxshilashi mumkin. Integratsiya mas’uliyatni aniq taqsimlagan holda takroriy harakatlarni kamaytiradi. Ushbu bog‘liqliklar empirik tekshiruv yo‘nalishlarini belgilaydi, ammo ushbu ishda miqdoriy jihatdan baholanmaydi.

MUHOKAMA

Olingan dinamika [1;2] da muhokama qilingan moliyani raqamlashtirishning umumiy yo‘nalishiga mos keladi. 4], biroq uning isbotlanish darajasi mikroiqtisodiy tadqiqotlardan farq qiladi. Fuster va hammualliflar [3] ishida aniq kredit arizalari va ularni qayta ishlash natijalari kuzatiladi. Ushbu tadqiqotda jamlangan hisob bazasi kuzatiladi. Shu sababli, raqamli kanalning kengayishi kredit berish muddatlarining qisqarishi yoki qarz oluvchilarning ish unumdorligi oshishini avtomatik ravishda tasdiqlamaydi.

Berg va hammualliflarning [2] raqamli izning axborot qiymati haqidagi xulosasi ham mahalliy tekshiruvni talab qiladi. Mavsumiy daromadga ega korxona uchun to‘lov tarixi hisobotni to‘ldirishi mumkin, ammo xarajatlar va majburiyatlar tahlili o‘rnini bosa olmaydi. Mustaqil tahliliy xulosa sifatida modelni o‘quv tanlanmasidan ajratilgan vaqt tanlanmasida tekshirish va turli mijozlar guruhlari uchun natijalarni alohida baholash taklif etiladi. Bu taklif ushbu maqolada allaqachon amalga oshirilgan muolajalarga emas, balki kelajakdagi tadqiqotlarga taalluqlidir.

Global Findex [9] materiallari va Markaziy bank statistikasi [10; 11] turli savollarga javob beradi. So‘rovnoma hisob raqamiga ega bo‘lgan yoki xizmatlardan foydalanadigan kattalar ulushini baholash imkonini beradi; bank foydalanuvchilari miqdori yetkazib beruvchilar bilan munosabatlar ko‘lamini tavsiflaydi. Kelajakdagi ishlarda ushbu yondashuvlarni uyg‘unlashtirish qamrovning kengayishi va bir kishiga to‘g‘ri keladigan bank munosabatlari sonining ko‘payishini farqlashga yordam berishi mumkin. Buning uchun taqqoslanadigan ta’riflar, davrlar va takroriy kuzatuvlarni qayta ishlash qoidalari kerak bo‘ladi.

Ekotizim integratsiyasi ikki tomonlama bog‘liqlikni yuzaga keltiradi. Xizmatlarni birlashtirish qidiruv va rasmiylashtirish xarajatlarini kamaytirishi mumkin, ammo yopiq qoidalar bilan chiqish xarajatlarini oshiradi. Bu talqin tarmoq effektlari mantiqi [1] va tartibga solish tahlili [8] bilan mos keladi. Ma’lumotlar o‘tkazuvchanligini ta’minlash tavsiyasi ushbu mexanizmdan kelib chiqadi; uning muayyan bozor uchun natijadorligi texnik amalga oshirish va ishtirokchilarning xulq-atvoriga bog‘liq.

Banklar uchun raqamlashtirish loyihalarini ular hal qilayotgan mijoz muammosiga qarab baholash taklif etiladi. Masalan, tushumlar, hisob va aylanma kredit uchun ariza integratsiyasi ishlov berish vaqti, to‘liq qiymati va keyingi xizmat ko‘rsatish sifatini o‘lchash bilan birga amalga oshirilishi kerak. Shaxsiy xizmat va hamkorlik o‘rtasidagi tanlov xarajatlarni, boshqariluvchanlikni va nosozlik yuz

berganda muqobil variantlarning mavjudligini hisobga olgan holda asoslanishi lozim.

Iqtisodiy siyosat uchun infratuzilmaning muvofiqligi ustuvor bo‘lishi mumkin. Amaliy chora-tadbirlar aniq ulanish talablari, rozilikni boshqarish tartib-qoidalari va murojaatlarni qulay ko‘rib chiqishni o‘z ichiga oladi. Muayyan texnik va huquqiy yechimlar amaldagi me’yoriy bazani alohida baholashni talab qiladi; maqolada ular allaqachon o‘rnatilgan talablarning tavsifi sifatida emas, balki takomillashtirish yo‘nalishlari sifatida ko‘rib chiqiladi.

Iste’molchilarni himoya qilish mahsulotni baholashda uni ishlab chiqish boshidanoq kiritilishi kerak. O‘zbekiston haqidagi material [12] ma’lumotlarni oshkor qilish, qarz yuki va ma’lumotlarni himoya qilish muammolarini ko‘rsatadi. Shundan kelib chiqib, shartnoma tuzishdan oldin shartlarning tushunarliligini baholash, faol mijozlar bazasi birligi bo‘yicha shikoyatlarni kuzatib borish va nizoli qarorlarni qayta ko‘rib chiqishni ta’minlash taklif etiladi. Ushbu chora-tadbirlar raqamli kanalning qulayligini foydalanuvchining haqiqiy himoyalanganligi bilan bog‘lash imkonini beradi.

Mamlakatning ma’lum bir mintaqasi uchun kichik ishlab chiqaruvchilar va yetkazib beruvchilar uchun to‘lovlarni qabul qilish, buyurtmalarni hisobga olish va tasdiqlangan yetkazib berishni moliyalashtirishni birlashtiruvchi xizmat pilot tadqiqotning istiqbolli predmeti bo‘lishi mumkin. Uni ishga tushirishdan oldin korxonalarni o‘rganish kerak: to‘lovlarning kechikishi, mavsumiyligi va xizmat ko‘rsatishning mavjud narxi to‘g‘risida ma’lumotlar zarur. Mintaqaviy tajriba bu yerda muallif taklifi bo‘lib, uning natijalari va mintaqaviy baholari ushbu maqolada keltirilmagan.

Bunday tajriba samarasini, agar tashkiliy jihatdan yo‘l qo‘yilsa, tasodifiy bosqichma-bosqich ulanish yoki ishtirokchilar va taqqoslanadigan ishtirokchi bo‘lmaganlardagi o‘zgarishlarni taqqoslash orqali tekshirish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchi yondashuvda joriy etishdan oldingi dinamikaning taqqoslanishini tekshirish, o‘z-o‘zini tanlash va tashqi o‘zgarishlarni hisobga olish zarur. O‘lchanadigan natijalarga pul siklining davomiyligi, moliyalashtirish qiymati va kechikishlar kirishi mumkin. Faoliyatning tarmog‘i, hajmi va mavsumiyligini alohida nazorat qilish lozim.

Tadqiqot to‘rtta cheklovga ega. Birinchidan, maqsadli sharh adabiyotlarning to‘liqligini kafolatlamaydi va tanlangan manbalarning mavjudligini aks ettirishi mumkin. Ikkinchidan, ikkita jamlangan kesim yangi mijozlarni jalb qilishni qayta ro‘yxatdan o‘tkazish va hisobot bazasidagi o‘zgarishlardan ajratib bo‘lmaydi. Uchinchidan, xizmatlar qiymati, faolligi va ulardan foydalanish natijalari to‘g‘risida ma’lumotlar mavjud emas. To‘rtinchidan, milliy ko‘rsatkichlar mintaqaviy farqlar yoki alohida ijtimoiy guruhlar uchun ta’sirlar haqida fikr yuritishga asos bermaydi.

Ushbu cheklovlar ishning quyidagi bosqichini belgilaydi: ishtirokchilar tarkibidagi o‘zgarishlarni tekshirgan holda bank panelini shakllantirish; faoliyat va kredit natijalarining egasizlantirilgan ko‘rsatkichlarini yig‘ish; korxonalar va uy xo‘jaliklarini o‘rganish. Ekotizimlar ta’sirining sababiy baholanishini kuzatilayotgan sana, ma’lum ta’sir guruhi va asosli taqqoslash bilan aniq joriy etish atrofida qurish zarur. Iqtisodiy o‘sishning foydalanuvchilar soniga oddiy regressiyasi bunday dizaynsiz sababiyat muammosini hal qilmaydi.

XULOSA

Tadqiqot bank xizmatlarini raqamlashtirish va ekotizim integratsiyasini ajratib ko‘rsatadi. Birinchisi xizmat ko‘rsatish texnologiyasini tavsiflasa, ikkinchisi bir-birini to‘ldiruvchi yetkazib beruvchilar, ma’lumotlar va xo‘jalik jarayonlarini muvofiqlashtirishni nazarda tutadi. Bu farq ko‘rsatkichlarni to‘g‘ri tanlash va natijalarni baholash uchun zarurdir.

Tavsifiy tahlil masofaviy xizmat ko‘rsatishning jamlangan bazasi kengayganligini va jismoniy shaxslar toifasida o‘sish sur’atlari yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Olingan qiymatlar tanlangan davrda foydalanuvchilarning bank hisobvaraqlari ko‘lamini tavsiflaydi. Ular noyob mijozlar sonining ko‘payishi, unumdorlikning oshishi yoki ekotizim aloqalarining kengayishini isbotlamaydi.

Ishning tahliliy natijasi innovatsiya, iqtisodiy mexanizm, amalga oshirish sharti va tekshirilayotgan natijani bog‘lovchi matritsadan iborat. Taklif etilgan baholash tizimi mijozlar xarajatlari, moliyalashtirish sifati, raqobat va barqarorlikni o‘lchash orqali xizmatlardan foydalanish ko‘rsatkichlarini to‘ldiradi. O‘zbekiston uchun bunday yondashuv raqamli loyihalarni xo‘jalik faoliyatining aniq cheklovlariga yo‘naltirish va keyinchalik empirik tekshirish uchun asos yaratish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Feyen E., Frost J., Gambacorta L., Natarajan H., Saal M. Fintech and the digital transformation of financial services: implications for market structure and public policy. BIS Papers. 2021. No. 117.
2. Berg T., Burg V., Gombović A., Puri M. On the Rise of FinTechs: Credit Scoring Using Digital Footprints. The Review of Financial Studies. 2020. Vol. 33, No. 7. P. 2845–2897. DOI: 10.1093/rfs/hhz099.
3. Fuster A., Plosser M., Schnabl P., Vickery J. The Role of Technology in Mortgage Lending. The Review of Financial Studies. 2019. Vol. 32, No. 5. P. 1854–1899. DOI: 10.1093/rfs/hhz018. Доступная авторская версия: Federal Reserve Bank of New York, Staff Report No. 836.
4. Basel Committee on Banking Supervision. Literature review on financial technology and competition for banking services. BCBS Working Papers. 2024. No. 43.
5. Basel Committee on Banking Supervision. Digitalisation of finance. Basel: Bank for International Settlements, 2024.
6. Aldasoro I., Gambacorta L., Korinek A., Shreeti V., Stein M. Intelligent financial system: how AI is transforming finance. BIS Working Papers. 2024. No. 1194.
7. Crisanto J. C., Leuterio C. B., Prenio J., Yong J. Regulating AI in the financial sector: recent developments and main challenges. FSI Insights. 2024. No. 63.
8. Restoy F. Fintech regulation: how to achieve a level playing field. FSI Occasional Papers. 2021. No. 17.
9. World Bank. The Global Findex Database 2025: Connectivity and Financial Inclusion in the Digital Economy. Washington, DC: World Bank, 2025. Данные опросов за 2024 год.
10. Центральный банк Республики Узбекистан. Количество пользователей систем дистанционного банковского обслуживания на 1 января 2025 г.

Опубликовано 30.01.2025; обновлено 06.02.2025.
11. Центральный банк Республики Узбекистан. Количество пользователей систем дистанционного банковского обслуживания на 1 октября 2025 г. Опубликовано 22.10.2025.
12. Goffe V., De Mesquita Gomes S. J. The World Bank contributes to strengthening financial consumer protection in Uzbekistan. World Bank Blogs. 13 January 2025.